

Будь-які спроби написати таку масштабну «велику історію» пов'язані з ризиками. Це особливо стосується мене, оскільки я не історик. І вже точно не медієвіст та не спеціаліст із Вормського конкордату. Безперечно, читачі де-не-де знайдуть неправильну дату чи помилку в якихось історичних деталях. Перепрощую за це. Деякі з них точно залишилися, попри спроби їх уникнути. Але запевняю: розказана тут загальна історія має значення і не залежить від казусів чи будь-яких окремих фактів. Натомість вона передовсім залежить від кількісних доказів. Їх я доповнив оповідями, аби проілюструвати аргумент, а не оцінити його. Ці свідчення звертатимуться до ключових проблем і подій до, під час і після періоду, протягом якого конкордати найочевидніше змінили Європу. І порівнюватимуть їх.

Враховуючи численні минулі й теперішні невдачі Європи, мій підхід до її успіхів ґрунтується на роздумах, пов'язаних із теорією ігор, та аналізі широкого спектру фактів. Хто цікавиться технічними деталями, може звернутися до онлайн-додатка: <https://wp.nyu.edu/brucebuenodemesquita/books/>. У цій книжці все викладено простою мовою і зрозумілими графіками. Розробка і пояснення важливих сучасних та історичних явищ за допомогою аналізу теорії ігор, а також статистичне випробування результатів цього аналізу — це те, чим я займаюся як професор політології останні п'ятдесят років.

Упродовж цього дослідження історія була джерелом фактів, а умови Вормського конкордату — джерелом логічних наслідків. Вони допомагали оцінити, наскільки давні угоди між церквою, імператором Священної Римської імперії та іншими королями визначили сучасний західний світ. Сподіваюсь, що наприкінці цієї книжки ви будете поділяти моє переконання в тому, що попередні дослідження не враховували вельми важливої частини історії розвитку західної винятковості. Адже краще зрозумівши цю історію, у майбутньому ми також зможемо зробити життя всіх людей винятковішим.

1

Винятковість

Те, що є, давно вже було, а те, що має бути, уже є.

Екл. 3:15*

Масмо визнати те, що здається незаперечним: люди на Заході вільніші, багатші, толерантніші, вигадливіші й щасливіші, ніж деінде у світі¹. Але тоді мусимо й погодитися, що навіть попри узагальнені заяви про винятковість західного світу, існує величезна різниця в тому, наскільки добре люди живуть у різних його частинах. Твердження про вищість жителів Заходу спантеличують: якщо розглядати крізь призму довгої історичної перспективи, вони образливі й просто дурні. Пояснення «західної винятковості», які спираються на міфи про кращу культуру чи релігійні вірування, не витримують і натяку на ретельну перевірку.

Більш імовірними є припущення деяких вчених. Зокрема шотландський економіст Адам Сміт і німецький соціолог Макс Вебер вважали, що деякі частини Європи (Англія, Нідерланди і навіть на якийсь час Німеччина — за часів Отто фон Бісмарка) отримали перевагу, бо прийняли капіталізм раніше за інші країни. Однак це переконання далеко не універсальне: інші, як-от Карл Маркс і Фрідріх Енгельс, стверджували, що капіталізм прирік багатьох європейців на зубожіння і революцію. Вони навели переконливі аргументи мільйонам європейців та основним політичним партіям.

* Використано Біблію у перекладі Івана Хоменка. — Тут і далі прим. пер.

Наприклад, Соціально-демократичну партію (СДП) у Німеччині, Лейбористську партію в Британії та уряд Народного фронту Леона Блума у Франції (1936–1940). Згідно з цими поглядами, винятковість Заходу коріниться не в капіталізмі, а в його протилежності — соціалізмі.

Однак це лише найзагальніші аргументи. Існують і більш специфічні. Згідно з одним доводом, винятковість була спричинена зміною поглядів церкви на шлюб і родину. Значення мав також вплив цих змін на родинні стосунки та зростання авторитету церкви². Інший аргумент каже, що успіх Європи був пов'язаний з поширенням грамотності. Цей процес безпосередньо асоціюється з винаходом Гутенберга і друком Біблії у 1450-х роках³. Це, своєю чергою, працювало й на Реформацію⁴. Однак є ще третя ідея, яка іде врозріз із попередніми двома: ймовірно, ішлося про звичайне везіння. Можливо, сучасна Європа та її західні відгалуження були створені тоді, коли в 1492 році італієць під іспанським прапором перетнув океанську блакить і наштовхнувся на «Новий світ» та можливість скористатися перевагами його багатств.

Безперечно, є значно більше теорій. Урешті-решт я не пропоную нової загадки. Згодом ми переконаємось, що події XV–XVI століть дійсно посилили і розширили розвиток європейської винятковості. Однак вони не можуть вважатися «великим вибухом», який відокремив Європу від решти світу. Винятковий соціальний, економічний і політичний курс уже був твердо встановлений задовго до Гутенберга, Лютера і піднесення протестантської Німеччини. Можливо, багато попередніх подій також сприяли неймовірному розвитку Європи. Проте ми побачимо, що шлях від зубожіння в Європі в період до XII століття (до «винятковості») їх не вимагає. Найважливіше, що вважатимуться хибними твердження, на кшталт «у європейців вища культура», «європейці працелюбні, це розумніший народ» або «Бог і релігія європейців кращі».

Немає вагомих підстав вважати, що європейці від природи розумніші, генетично креативніші або культурно вищі за

інші народи. Важко уявити, що британці, бельгійці чи німці просто розумніші, більш творчі, толерантніші чи очевидно вищі за єгиптян, перуанців чи будь-кого іншого. П'ять тисяч років тому єгиптяни виглядали значно здібнішими за людей, які жили на територіях сучасних Німеччини, Франції чи Англії. Фінікійці з Тіра, Сідона і Карфагена жили набагато краще за бельгійців чи британців тисячі років тому. І насправді вони жили ліпше за них ще сотні років після падіння Римської імперії. Немає сенсу вважати, що нинішні бельгійці чи голландці кращі за китайців. Або що німці кращі за австрійців, французи — за чехів, аргентинців чи нігерійців. У кожного місця були свої добрі й погані часи. Дивно: чому Західній Європі та її переселенським відгалуженням так добре ведеться зараз? Чому на самому Заході деяким місцям ведеться набагато краще, ніж іншим? І чому порівняно з рештою світу багато людей у Західній Європі живуть краще от уже майже тисячу років?

Свідчення більш ніж тисячолітньої давності кажуть, що тоді європейці не були унікально успішними майже в усьому. Після краху Римська імперія в середині V століття, сьогоднішня «виняткова» Європа п'ятсот років була хаосом. І в цьому хаосі залишалося мало місця для винаходів, відкриттів чи покращення умов життя. Західна Європа радше стала живильним середовищем для інновацій у мистецтві, літературі, управлінні й природничих науках протягом так званих темних віків. Як на мене, ця характеристика доби — якась помилкова й саркастична. Саме з XII століття Європа почала розходитися з рештою світу: запроваджувати реформи тоді, коли інші були в застої. Правителі Західної Європи почали неохоче відзначати й зміни творців цих реформ. Уривчасто, перечіпляючись і часто відступаючи, з перемінними успіхами в різних частинах континенту, Європа таки залишила більшість світу позаду. Це сталося завдяки успішному відокремленню релігії від держави та поширенню відкриття, секуляризму, процвітання і свободи. Звісно, це не означає,

що «успіх» Європи триватиме. І не означає всезагальну згоду з тим, що Європа найкраща, а не просто відмінна від інших. Можливо, через тисячу — чи навіть п'ятдесят років — європейці вже не здаватимуться кращими (або відмінними) у цих речах. Хоча роблю ставку: Європа та її переселенські відгалуження ще тривалий час забезпечуватимуть справді високу якість життя. Поступово наближаючись до останнього розділу книжки, ви зрозумієте, чому я так думаю. Підказка: це не має нічого спільного з європейською «вищістю».

Три договори про владу і гроші, які змінили Європу

Я збираюся використати історію, логіку і багато свідчень, щоб переконати: нинішній різний ступінь «винятковості» в різних частинах Європи є наслідком трьох подібних, однаково призабутих угод. Перші дві були укладені між католицькою церквою і королями Англії та Франції у 1107 році. Головна угода, Вормський конкордат (договір у менше ніж 500 слів латиною), була підписана 23 вересня 1122 року й поширювалася на всі королівства та території великої Священної Римської імперії. Як і попередні, вона не відома нікому, окрім дослідників середніх віків. Договір жодним чином не стосувався процвітання, свободи, толерантності чи ще чогось, що формує наше уявлення про «винятковість» західного / європейського світу. По суті, у Вормському конкордаті йшлося про три речі.

По-перше, католицька церква мала виняткове право призначати єпископів. По-друге, імператор Священної Римської імперії разом із кількома іншими королями мав право визнавати кандидатів чи відмовляти їм. По-третє, якщо кандидати відмовлялися, то світський володар відповідної католицької єпархії мав утримувати доходи єпископства, доки не буде призначено й затверджено прийняттого єпископа⁵.

Навряд чи це схоже на монументальний договір, який змінить світ. Однак саме це він і зробив. Ми переконуємося:

частина Європи вирвалася вперед у процвітання, секуляризмі, релігійній свободі, соціальній та урядовій відповідальності з простої причини. Два великі можновладці тогочасної Європи (папа Калікст II та імператор Священної Римської імперії Генріх V) у Вормсі погодилися стосовно того, як вони конкуруватимуть між собою за політичне панування. Обмінюючи гроші на владу, а владу на гроші. Вони визначили правила цієї боротьби 23 вересня 1122 року — і їхня угода змінила все.

Договір, підписаний у давньому місті Вормс, на відстані менше ніж 64 кілометри від сучасного Франкфурта, змінив мотиви Європи на століття вперед — аж до теперішнього часу. Він вплинув на католицьку церкву, світських правителів Європи, дрібніших володарів, купців і селян. Чи хтось міг тоді собі це уявити? Навряд. Взаємодія багатства, секуляризму та віддаленості від Риму стали критичними факторами. Вони визначали те, як нескінченна кількість єпископів і монархів взаємодіяли одне з одним, змінюючи інститути й правила у своїх королівствах. Цього раніше ніколи не було для людей у католицьких єпархіях, які разом визначали карту Європи. У розділі 8 ми побачимо, як взаємопов'язані найглибші відмінності між сучасними європейськими країнами та умови їхніх єпископств, започатковані дев'ятсот років тому. Спробуймо проілюструвати. Пропоную розглянути кілька дивовижних сучасних фактів. Ми зможемо обміркувати їхні причини та значення, коли перед нами відкриється логіка Вормського конкордату і його вплив на західну «винятковість».

Середньостатистичний бельгієць працює щороку лише на кілька годин більше за пересічного британця. При цьому типовий британський робітник заробляє за цей рік на 4017 доларів менше. Це здається дивним, чи не так? Невідповідність між роботою й оплатою стає ще помітнішою в порівнянні Нідерландів та Німеччини. Це сусідні країни, їхні культура й історія були тісно переплетені упродовж століть. Попри схожість, у 2019 році середньостатистичний німець відпрацював усього 1386 годин, а середньостатистичний

нідерландець — 1434, що дає німцям приблизно один додатковий тиждень відпустки. Але за цей один додатковий тиждень відпочинку німець заробив майже на 6000 доларів менше. Це здається справді високою ціною за трохи більшу кількість вільного часу⁶. Чому британці заробляють значно менше за бельгійців, а німці набагато менше за нідерландців? Що відбувається?

Безперечно, ця нерівність певним чином зумовлена відмінностями в сучасній політиці урядів цих країн. Можливо, це пов'язано з різницею в силі профспілок чи підприємств. Або ж із тим, що Німеччина трохи більше католицька за Нідерланди. Але релігійні відмінності не допомагають пояснити, чому в Бельгії, здебільшого католицькій країні, сьогодні кращі доходи, ніж у Британії, здебільшого протестантській. На думку спадає чимало пояснень цих та інших розбіжностей між різними європейськими країнами. І не менше причин сумніватися в цих поясненнях.

Мало хто з коментаторів схильний запідозрити, що все це якось пов'язано з конкордатами, підписаними в Німеччині, Англії чи Франції у XII столітті. Хоча дія цих давніх договорів поширювалася на всі згадані країни: Англію, Німеччину, Нідерланди і Бельгію. Також важко уявити, що нинішні доходи пов'язані з обранням римо-католицьких єпископів між 1122 і 1309 роками. Саме тоді умови обрання та висвячення єпископів докорінно змінилися через внутрішню логіку конкордатів. І все ж майже 38% голландських єпископів від 1122 до 1309 року і майже 63% єпископів на території сучасної Бельгії, працювали на свого короля, князя, герцога чи іншого місцевого правителя, перш ніж їх обрали очільниками єпархії. Водночас те саме можна сказати лише про одну шосту німецьких єпископів. І про трохи більше чверті англійських у той самий період. Ми можемо поцікавитися: який відсоток єпископів, підвладних конкордату XII–XIII століть, працювали у світському світі, перш ніж занурилися у релігійний? І з'ясуємо, що відповідь збіса добре

передбачає сьогоднішні доходи. Країни, які сьогодні мають кращу якість життя (довшу тривалість життя, відповідальніші уряди і більше грошей) — це ті самі країни, які у XII столітті почали наймати єпископів, близьких до своїх королів. І ці відмінності сьогодні будуть на пряму пов'язані зі змінними стимулами, обумовленими Вормським конкордатом. А також двома його договорами-попередниками.

Звісно, недоречно корелювати стосунки єпископів та королів дев'ятого століття до нинішніх доходів. Це не гарантує причиново-наслідкових зв'язків. Особливо у значно ширшому наборі країн, ніж Англія, Нідерланди, Бельгія і Німеччина. Приміром, кореляція між «секуляризмом» тогочасних єпископів і вільним часом теперішніх робітників може бути просто цікавим фактом. Це може не мати нічого спільного з чимось важливим сьогодні. До прикладу, з відмінностями у свободі, процвітанні, толерантності, здоров'ї чи інноваціях у західному світі. Або навпаки: дещо з того, що відбувалося в Європі дев'ятого століття, має значення і сьогодні. Можливо, давній вибір проклав шлях для кращих чи гірших наслідків у різних частинах сучасної Європи. Незалежно від культурних, урядових чи релігійних подібностей того часу. Ймовірно, це не просто набір цікавих фактів і довільних кореляцій. А раптом нам треба осягнути логічні, стратегічні наслідки забутої угоди 1122 року, щоб зрозуміти «західну винятковість»? Якщо це правда, то нам доведеться переглянути багато з того, що, як ми вважаємо, знаємо про історію, яка стоїть за сучасним світом.

Насправді ми з'ясуємо, як корисливі рішення пап і королів трансформуються в масштабні ефекти. Саме їх часто вважають джерелом «західної винятковості». Стане зрозуміло: за видатними досягненнями Європи не стояли ані церковна політика сама по собі, ані дії світських володарів поза їхнім змаганням із церквою за владу та гроші. Вони не мають стосунку до поширення процвітання, секуляризму, демократії, релігійної толерантності і новаторства. Натомість побачимо,